

ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΜΟΣΧΟΠΟΥΔΟΥ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΣΕ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ

(ΠΙΝ. 3-4)

Ὁ Νικηφόρος Μοσχόπουλος, «πρόεδρος»¹ Κρήτης καὶ Λακεδαιμονίας (γύρω στὰ 1300), εἶναι ἀναμφισβήτητα μιὰ ἀπὸ τὶς συμπαθητικότερες μορφές βυζαντινοῦ λογίου ἱεράρχη. Ἀναγκασμένος νὰ ζῆ διαρκῶς μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔδρα του, ἀφοῦ οἱ Βενετοὶ ποὺ κατεῖχαν τὴν Κρήτη δὲν ἐπέτρεπαν ἐκεῖ τὴν ἐγκατάσταση ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν ἢ ἐπισκόπων, ἀνάλωσε τὴ δραστηριότητά του στὴ διοίκηση τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας ποὺ τοῦ εἶχε παραχωρηθῆ «κατ' ἐπίδοσιν», στὴν ἐκπλήρωση λεπτῶν διπλωματικῶν ἀποστολῶν ποὺ τοῦ εἶχαν ἀνατεθῆ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο ἢ τὴ Σύνοδο, ἀλλὰ πρὸ πάντων στὴ μελέτη καὶ τὴ συλλογὴ χειρογράφων, ποὺ ἦταν, φαίνεται, τὸ πάθος καὶ ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς του. Ἡ δράση του αὐτὴ μᾶς εἶναι στίς γενικὲς τῆς γραμμῆς γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἐξαίρετες ἐργασίες σοβαρῶν Ἑλλήνων ἐρευνητῶν, ὅπως ὁ Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς², ὁ Κ. Ἀμάντος³ καὶ τελευταῖα ὁ Ν. Τομαδάκης⁴ καὶ ὁ Δ. Ζακυθηνός⁵. Τὸ μικρὸ αὐτὸ μελέτημα δὲν ἀποβλέπει σὲ νέα διεξοδικότερη βιογράφηση τοῦ Νικηφόρου Μοσχόπουλου, βιογράφηση ποὺ ἀσφαλῶς θὰ εἶχε σήμερα νὰ προσθέσῃ ἢ νὰ ἐπανορθώσῃ ἀρκετὰ πράγματα⁶. Θὰ ἀσχοληθῆ κυρίως μὲ

¹ Γιὰ τὸν τίτλο αὐτὸ βλ. S. Salaville, Le titre ecclésiastique de proedros dans les documents byzantins, *Échos d'Orient* 29 (1930) 416-436, καὶ τελευταῖα N. B. Tomadakis, I titoli «vescovo, arcivescovo e proedro» della Chiesa Apostolica Cretese nei testi agiografici, *Orientalia Christiana Periodica* 21 (1955) 321-326.

² Α. Παπαδοπούλου - Κεραμεύς, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, *Byzantinische Zeitschrift* 12 (1903) 215-223.

³ Κ. Ἀμάντου, Ἄγνωστον ἀφιέρωμα τοῦ Νικηφόρου Κρήτης εἰς μονὴν τῆς Φωκαίας (1303), *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 2 (1939) 49-54.

⁴ Νικολάου Β. Τομαδάκη, Ὁρθόδοξοι ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, *Ὁρθόδοξα* 27 (1952) 63-75 (βλ. σ. 68-69).

⁵ D. A. Zakythinos, Le despotat grec de Morée. Tome second. Vie et institutions, Athènes 1953, σ. 284-285 (πρὸ καὶ σ. 281-282).

⁶ Τὴ βιογράφηση αὐτὴ τὴν ὑπόσχεται ὁ ἀρμοδιότερος ἀπὸ κάθε ἄλλον πατὴρ V. Laurent σὲ γράμμα του τῆς 23 Σεπτεμβρίου 1956 ποὺ εἶχε τὴν εὐγενικὴ

τῆ βιβλιοφιλικῆ καὶ συλλεκτικῆ του δραστηριότητα, προσθέτοντας στὰ γνωστὰ ὡς τώρα ἐπιγράμματά του σὲ χειρόγραφα πού τοῦ ἀνήκαν, καὶ μερικὰ ἄλλα παρόμοια ἐπιγράμματα, πού ἔχουν μείνει ἀπαρατήρητα ἢ ἀσυσχέτιστα ὡς τώρα.

* * *

Τῆ μεγάλη του ἀγάπη γιὰ τὰ χειρόγραφα, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἢ χριστιανικά, τὴν ἐξεδήλωσε ὁ Νικηφόρος Μοσχόπουλος εἴτε φιλοτεχνώντας ὁ ἴδιος ἀντίγραφα τους, εἴτε ἀναθέτοντας σὲ ἀνθρώπους του τὴν ἀντιγραφή, εἴτε καὶ ξοδεύοντας χρήματα γιὰ τὴν ἀγορά τους· εἶναι ὁμῶς χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ βιβλιοφιλία του δὲν τὸν ἐμπόδιζε ν' ἀφιερῶν ἄλλα ἀπὸ τὰ πολύτιμα αὐτὰ ἀποκτήματά του σὲ διάφορες σημαντικὲς μονῆς τῆς αὐτοκρατορίας.

Ὅλες αὐτὲς τὶς λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀντιγραφή, τὴν ἀγορά ἢ τὴν ἀφιέρωση χειρογράφων ἀπὸ τὸ Νικηφόρο τὶς μαθαίνομε σήμερα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ἢ καὶ τὶς πεζεὲς ἀφιερώσεις πού συνοδεύουν ὅσα χειρόγραφα μᾶς ἐσώθησαν ἀπὸ τὴν πλοῦσια, καθὼς ἀποδεικνύεται, βιβλιοθήκη του. Τὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον καὶ σὰν ἱστορικὲς, καθὼς θὰ δοῦμε, μαρτυρίες γιὰ τὴ βιογραφία του καὶ τὴν ἐποχὴ του καὶ σὰν δείγματα τῆς ἀρχαιομάθειάς του, ἀν' ὅχι τῆς ποιητικῆς του δεξιότητάς· τὸ ἴδιο, ἄλλωστε, ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἑμμετρὲς κτιτορικὲς ἐπιγραφές του τὶς χαραγμένες στὸν καθεδρικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Μυστρά¹, πού εἶναι δικό του κτίσμα. Ἀλλὰ πρὶν ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ ἄγνωστα ἐπιγράμματα πού συγκεντρώσαμε, κρίνομε σκόπιμο, γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ θέματος καὶ τὴ διευκόλυνση τῆς μελέτης των, νὰ παραθέσωμε πρῶτα ἐδῶ τὰ ἤδη γνωστὰ ἐπιγράμματα τοῦ Νικηφόρου Μοσχοπούλου, κατὰ τὴ χρονολογικὴ τους σειρά.

α) Cod. Sinait. Graec. 206, φ. 359^r (Εὐαγγέλιο αὐτόγραφο Νικηφόρου Μοσχοπούλου, μὲ χρονολογία «*μηνὶ μαρτίῳ, ἰνδίκιωνος α', ἔτους 'ςωια'*» [=1303]. Τὸ πρῶτο ὀκτάστιχο μὲ χρυσὰ γράμματα, τὸ τρίστιχο πού ἀκολουθεῖ, γραμμένο ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἴδιο, μὲ κόκκινα).

καλοσύνη νὰ μοῦ ἀπευθύνῃ, ἀπαντώντας σὲ ἐρωτήματα πού μοῦ γεννήθηκαν κατὰ τὴ σὺνταξὴ αὐτῆς τῆς μελέτης. Τὶς πολὺτιμες πληροφορίες καὶ ὑποδείξεις τοῦ σοφοῦ Γάλλου βυζαντινολόγου, γιὰ τὶς ὁποῖες τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ κι' ἀπ' ἐδῶ, τὶς ἀναφέρω παρακάτω, ὅπου τὶς χρησιμοποίησά.

¹ Δημοσιευμένους ἀπὸ τὸν Κωνστ. Γ. Ζησίου, Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, Ἀθηνᾶ 3 (1891) 437-438 (ἀριθ. 5-6) (=Τὸ ἴδιον, Σύμμικτα, Ἀθήνησιν 1892, σ. 21-22) καὶ ἀκριβέστερα ἀπὸ τὸν Gabriel Millet, Inscriptions byzantines de Mistra, Bulletin de Correspondance Hellénique 23 (1899) 121-122 (ἀριθ. XI-XII).

Πρωτοδημοσιεύτηκε (μὲ πανομοιότυπο καὶ ἱστορικές ἀπεξηγήσεις) ἀπὸ τὸν Κ. Ἀμανο, δ. π., Μικρασιατικά Χρονικά 2 (1939) 51-52.

- † *Εὐαγγελίων τήνδε τὴν βίβλον γράφει
κόσμῳ τε κοσμεῖ τῶδε τῶ πρὸς Ἰσχύος
Κρήτης πρόεδρος εὐτελής Νικηφόρος,
ἀφιεροῖ τε τῇ μονῇ τῆς Φωκαίας,
5 ἢ κλήσιν οἶδεν Ἀθανασίου φέρειν,
εἶπερ σπάθη λήξειεν Ἰσμαηλίτις.
Σύμπαντες οὐκοῦν ἀμπλακημάτων λύσιν
εὔξασθε τούτῳ καὶ ψυχῆς σωτηρίαν.*
- † *Ἐπείπερ οὐκ ἔληξε δυσμενῶν σπάθη,
10 ἀφιεροῖ τὴν βίβλον αὐθις ὁ Κρήτης
μονῇ Σιναίτιδι τῇ πρὸς τῇ Βάτῳ.*

β) Cod. olim Petri Parageorgii (Φύλλο περγαμηνῆς ποῦ ἀνῆκε στὸ φιλόλογο Πέτρο Παπαγεωργίου [† 1914] καὶ εἶχε ἀγοραστῆ ἀπ' αὐτὸν στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1895. Ἄγνωστο ποῦ βρίσκεται σήμερα. Προέρχεται ἀπὸ Εὐγγέλιο αὐτόγραφο τοῦ Νικηφόρου Μοσχοπούλου, γραμμένο, κατὰ τὴ σημεῖωση τοῦ ἴδιου, «ἐν Κωνσταντινουπόλει, μηνὶ Αὐγούστῳ δωδεκάτῃ τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ δεκακοσιοστοῦ εἰκοστοῦ πέμπτου ἔτους, ἰνδικτιῶνος ιε'» [=1317]).

Πρωτοδημοσιεύτηκε (μὲ φωτοτυπία καὶ σχόλια) ἀπὸ τὸν P. N. Parageorgiu, Zwei iambische Gedichte saec. XIV und XIII, Byzantinische Zeitschrift 8 (1899) 672-674. Ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Α. Παπαδόπουλο - Κεραμέα, ἀτ. τόμ. 12 (1903) 222.

- † *Ἦ κίσιτα πάντων ἀγγελικῶν ταγμάτων
καὶ δημιουργέ κτίσεως ὀρωμένης
στοιχειακῶς τέτραχα τῆς κίρναμένης
καὶ μυριακῶς εἶδει σκιδναμένης,
5 τῶ τοὺς λόγους σοὺς ἐκ πόθου γεγραφότι,
εὐαγγελιστοῖς τέτρασι τεθειμένους,
Κρήτης προέδρω τάλασι Νικηφόρω
δοίης τετρακτὴν ἀρειῶν κεκτημένω
σοῦ τετραμόρφου δεξιᾷ σιῆναι θρόνον,
10 διε κρινεῖς σύμπασαν ὡς κριτῆς κτίσιν¹.*

¹ Πρὸς τοὺς δύο τελευταίους στ. 9-10 μὲ τὴν κατακλείδα (στ. 8-9) τῆς ἑμμετρῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς ποῦ εἶχε χαράξει ὁ Νικηφόρος, λίγα χρόνια πρωτύτερα (1310) στὸ μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Μυστρᾶ (G. Millet, δ. π., σ. 122, ἀρ. XI):
οὐν τε προβάτοις δεξιῶς σιῆναι τότε,
διε κρινεῖ σύμπασαν ὁ κριτῆς κτίσιν.

γ) Cod. Hierosol. Saba 33, φ. 2^ρ (Συναξάρια τοῦ μηνὸς Νοεμβρίου, 11^{ου} αἰ. Τὸ ἐπίγραμμα, αὐτόγραφο, συνοδεύεται [φ. 2^ρ] ἀπὸ περὶ αὐτόγραφη ἐπίσης ἀφιέρωση τοῦ Νικηφόρου εἰς τὴν μονὴν τοῦ Προδρόμου «ἐν τῇ ἐρήμῳ πλησίον τοῦ Ἰορδάνου», με χρονολογία «μηνὶ Ὀκτωβρίῳ Ἰνδικτιῶνος ς', ἔτους ς'ωλα'» [=1322]).

Πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Α. Παπαδόπουλο - Κεραμέα, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἐν Πετροπόλει, τόμ. 2, 1894, σ. 75. Ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιον, Byzantinische Zeitschrift 12 (1903) 222 καὶ τὸν Κ. Ἀμαντιο, Μικρασιατικὰ Χρονικά 2 (1939) 50.

*Καὶ τήνδε χρυσὸς προσπορίζει τὴν βίβλον
Κρήτης προέδρω ἰάλαν Νικηφόρω.*

δ) Cod. Athon. Stavronic. 25, φ. 3^ρ (Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου λόγοι περὶ παρθενίας, 12^{ου} αἰ. Αὐτόγραφο τοῦ Νικηφόρου μόνο τὸ ἐπίγραμμα).

Πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Σπυρ. Π. Λάμπρο, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθηκαῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τόμος πρῶτος, ἐν Κανταβριγίᾳ, 1895, σ. 76, ἀριθ. 890. Ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Γαβριὴλ Σταυρονικητιανό, Σημειώματα περὶ γαμνητῶν κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σταυρονικήτα, Γρηγόριος δ Παλαμάς 5 (1921) 264 (ἀριθ. 25), τὸ V. Laurent, Échos d'Orient 26 (1927) 146, σημ. 12 (τῆς σ. 145) καὶ τὸν Κ. Ἀμαντιο, δ.π.

*Καὶ τήνδε μικροῖς χρυσίνοις ὠνησάμην
Κρήτης πρόεδρος εὐτελής Νικηφόρος.*

* * *

Στὰ γνωστὰ ὡς σήμερα ἐπιγράμματα αὐτὰ θὰ προσθέσωμε τώρα εμεῖς τὰ παρακάτω, ποῦ εἴτε ἦταν ἐντελῶς ἀνέκδοτα, εἴτε, ἂν καὶ βρισκονται δημοσιευμένα σὲ διαφόρους καταλόγους χειρογράφων, δὲν ἔχουν συσχετισθῆ μετὰ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο, οὔτε ἔχουν μνημονευθῆ στὶς εἰδικές γι' αὐτὸν μελέτες.

1) Cod. Ambros. Z 34 sup. (Martini-Bassi 751) φ. 295^ρ (Τετραδάγγελο, γραμμένο, κατὰ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐπίγραμμα καὶ τὸ σημεῖωμα ποῦ τὸ ἀκολουθεῖ, ἀπὸ τὸ Γεώργιο, «οἰκέτη» τοῦ Νικηφόρου, «κατὰ μῆνα Αὐγουστοῦ τῆς β' Ἰνδικτιῶνος τοῦ ς'ψ'ζ' ἔτους» [=1289]). Τὸ ἐπίγραμμα, ἀπὸ 5 στίχους, ἔχει προστεθῆ σὰν κατακλείδα ἄλλου ἐπιγράμματος σινοῦς Εὐαγγελιστῆ καὶ στὸν Ἰωάννη, ἀπὸ 17 στίχους, ποῦ ἀνήκει ὅμως σὲ παλαιότερο, ἀνώνυμο συνθέτη, ἀφοῦ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλον κώδικα τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνα [βλ. σελ. 236, σημ. 2]).

Πρωτοδημοσιεύθηκε ἄλλοπῶς (μονάχα οἱ στ. 3-4 καὶ—χωριστὰ—ὁ 5) ἀπὸ τοῦς Aem. Martini καὶ Dom. Bassi, Catalogus codicum graecorum Biblio-

thecae Ambrosianae, τόμ. II, Mediolani 1906. σ. 861 καὶ 860· σι στ. 3-4 ἀναθημοσιεύτηκαν (διορθωμένοι) ἀπὸ τοὺς *M. Vogel - V. Gardthausen*, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 469. Ὁλόκληρο τὸ πεντάστιχο τὸ ἐκδίδομε ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ φωτογραφία τοῦ χειρογράφου¹. Τὸ προτασσόμενο ἐπίγραμμα στοὺς Εὐαγγελιστὰς, ποὺ δὲν εἶναι τοῦ Μοσχοπούλου, τὸ παραθέτομε σὲ ὑποσημείωση².

¹ Βλ. πῖνακα 3. Στὸς φίλους καθηγητὲς κ.κ. Raf. Cantarella καὶ Ag. Pertusi, ποὺ μὲ εὐγενικὴ προθυμία μοῦ ἔστειλαν τὴ φωτογραφία αὐτή, ἐκφράζω καὶ ἀπ' ἐδῶ τίς θερμὲς μου εὐχαριστίες.

²

Εὐαγγελιστῶν τοὺς θεοπνεύστους λόγους
τομαῖς διαιρεθέντας εὐεπηβόλοις
καὶ τῆδε β[ίβ]λω τεχνικῶς ἡρμουςμένους
ἄ[πας] ἀκούων καὶ τρυφῶν καθ' ἡμέραν
5 ἔσιτωσι[ν ὡσί τοῦ]ς ὑπεκφωνομένους,
Ἰωάννην θαύμαζε τῆς εὐβουλίας
σπο[ύδαο]μα πολλοῖς οὐ πρὶν ἐσπουδασμένον
κ[αί] σπουδάσαντα οὐντόνως προθυμίαις
καὶ καλλιεργήσαντα κόμοις ποικίλοις·
10 τοῖς μὲν ξενίζει τοὺς ὀρθῶντας ὡς ἔχει,
τοῖς τοῦ Θεοῦ δὲ ῥήμασι ψυχοτρόφοις
εὐεργετῆ σύμπαντας ἀκροωμένους.
Ἐνταῦθα τὴν θέλγουσαν εἰκότως λύραν
κινῶν, τελώνα[ς] συγκίνει καὶ τοὺς λίθους·
15 ὄθεν πλάνος οἴησον Ὀμφίως λύρα
πόνοις Ἰωάννης γ[άρ] ἤ[ρ]μ[ο]σε ξένην
καθημεροῦσαν τὴν λιθότροπον φύσιν.

Τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ ἔχει ἐκδοθῆ καὶ στὸ βιβλίον τοῦ *Leonis Allatii*, *De libris et rebus ecclesiasticis Graecorum dissertationes et observationes variae*, Parisiis 1646, σ. 39-40. Ὁ Ἀλλάτιος ἔχει προτάξει ἓνα τετράστιχο (inc. Ἡ τετράς ὀδδε...) στοὺς 4 Εὐαγγελιστὰς, ποὺ τὸ βρίζκει τώρα (χωρὶς ὁμῶς τοὺς ὑπόλοιπους παραπάνω στίχους) στὴν πολὺ χρήσιμη ἐργασία τοῦ Ἀθ. Κομίνη, *Συναγωγὴ ἐπιγραμμάτων εἰς τοὺς τέσσαρας Εὐαγγελιστὰς*, ΕΕΒΣ 21 (1951) 279. Κατὰ τὴν πρόσφατη μελέτη τῆς *Enrica Follieri*, *Epigrammi sugli Evangelisti dai eodici Barberiniani greci 352 e 520*, στὸ *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata*, nuova serie, 10 (1956) 61-80, ἡ ἐκδοσις τοῦ ἐπιγράμματος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Ἀλλάτιο ἔχει γίνει ἀπὸ τὸν κώδικα Barber. Gr. 520 (olim V 16), φ. 3ν (βλ. Follieri, σ. 62-63 καὶ 65), ποὺ ἔχει γραφτῆ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1192 (βλ. Follieri, σ. 66-67). Τὸ ἐπίγραμμα λοιπὸν εἶναι ἕξο προὶς τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο, ἀφοῦ κυκλοφοροῦσε σὲ κώδικες ἕναν ὀλόκληρον αἰῶνα πρωτίτερα ἀπ' αὐτόν. Ἡ ἐκδοσις τοῦ Ἀλλάτιου, ποὺ μᾶς βοήθησε καὶ στὴ συμπλήρωσι τῶν χωρῶν ὅπου τὸ Ἀμβροσιανὸν χειρόγραφο παρουσιάζει φθορὰς, παρέχει τίς ἀκόλουθες διαφορτικὰς γραφὰς: 2 εὐεπιτρόχοις || 7 ἐσπουδασμένοις || 12 εὐεργετῆν ἅπαντας || 14 τέλος γε. Οἱ γραφὰς αὐτὲς εἶναι ἀρκετὰς, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιὰ νὰ μᾶς δείξουν πῶς ὅτε ὁ Βαρβερνιανὸς (ἂν φυσικὰ ἡ ἐκδοσίς του ἀπὸ τὸν Ἀλλάτιο εἶναι πιστή), ὅτε ὁ Ἀμβροσιανὸς μᾶς παραδίδουν πιστὰ τὸ γνήσιον ἀρχικὸν κείμενον, ποὺ φαίνεται παλαιότερον. Ἀλλὰ τὴν ἐξέτασι τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, καθὼς καὶ τοῦ ἂν ἔχωμε νὰ

Ἐγὼ δὲ βίβ[λον θεοφραδ]ῶν ξημάτων,
 Ἐθαγγελισταῖς τέτρασι λελεγμένην,
 Γεώργιος γέγραφα Κρήτης ποιμένι
 καὶ Σπαρτιάδος οἰκέτης Νικηφόρω,

5 οὐ ταῖς λιταῖς σκέποις με, Χριστέ, οὐδὲ λάτρην.

1 θεοφραδῶν supplevi exempli gratia || 3 ποιμένι cod.: ποιμνίου Martini - Bassi || 5 λάτρην cod.: λάτραν Martini - Bassi

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ «Κρήτης καὶ Σπαρτιάδος ποιμήν», γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ὁποῖου ἐργάστηκε ὁ ἀντιγραφέας καὶ ὑπηρέτης ἢ ὑπάλληλός του («οἰκέτης») Γεώργιος, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο: κανεὶς ἄλλος Νικηφόρος ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα), καὶ μάλιστα βιβλιόφιλος, δὲ μαρτυρεῖται, πού νά ἦταν συγχρόνως ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης καὶ μητροπολίτης Λακεδαιμονίας («Σπαρτιάδος»). Τὸν ταυτισμὸ αὐτὸ δὲν τὸ ἔκαμαν οἱ Vogel - Gardthausen (μὰ οὔτε καὶ κανεὶς ἄλλος ὡς τώρα, ὅσο ξέρω), παρ' ὅλο πού περιλαμβάνουν στὸν κατάλογό τους (σ. 340) καὶ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο ὡς βιβλιογράφο. Ἀντίθετα μάλιστα, παρανοώντας τὸ ἐπίγραμμα, νόμισαν γιὰ «ποιμένα Κρήτης καὶ Σπαρτιάδος» τὸν ἀντιγραφέα Γεώργιο καὶ ὄχι τὸ Νικηφόρο! Ἔτσι παράθεσαν (σ. 79) τὸ ἐξῆς ἐσφαλμένο λήμμα, πού μνημονεύει ἀνύπαρκτο ἀρχιεπίσκοπο Κρήτης Γεώργιο: «Γεώργιος Κρήτης ποιμήν [ποιμνίου cod.] καὶ Σπαρτιάδος οἰκέτης Νικηφόρω. 1289, 2/8: Ambros. 751 [Z 34 sup.] (Evangelicn)».

Τὸ σφάλμα τους αὐτὸ τὸ εἶδαν καὶ τὸ ἐπανόρθωσαν στὸ τέλος τοῦ βιβλίου των (σ. 469), ὅπου παράθεσαν διορθωμένους τοὺς δυὸ αὐτοὺς στίχους τοῦ ἐπιγράμματος καὶ συσχέτισαν σωστά τὸ Γεώργιο μὲ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ κώδικος Paris. Suppl. gr. 1175, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἀσχοληθοῦμε εὐθύς παρακάτω¹, ὅχι ὅμως καὶ πάλι τὸ Νικηφόρο τοῦ ἐπιγράμματος μὲ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο.

¹ Ἀπὸ τῆ στιγμῆ ὅμως πού τὸ χρονολογημένο αὐτὸ ἐπίγραμμα θὰ συσχετιστῆ μὲ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο (πού εἶναι πολὺ πιθανὸ νά εἶναι καὶ ὁ πραγματικὸς συνθέτης του)² ἀποκτᾶ ἰδιαιτέρη σημασία σὰν ἱστορικὴ μαρτυρία, αὐθεντικὴ καὶ ἀδιάσειστη, γιὰ τὸ ὅτι ὁ Νικηφόρος

κάμωμε ὄχι μὲ ἓνα, ἀλλὰ μὲ δυὸ ἐπιγράμματα, τὸ πρῶτο στίχ. 1-12 καὶ τὸ δεύτερο (στὸ Ματθαῖο καὶ ὄχι στὸν Ἰωάννη; πρβ. τὴ γραφὴ τελώνας στί. 14 [γρ. τελώνης] καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς Rollieri, σ. 65) στίχ. 13-17, τὴν ἀφήνωμὸ στὸ μελλοντικὸ κριτικὸ ἐκδότῃ τῶν στίχων αὐτῶν.

¹ Βλ. ἐπίγραμμα ἀριθ. 2 (σελ. 243).

² Πρβ. τὴν ὁμοίότητα τοῦ στίχου 2 (Ἐθαγγελισταῖς τέτρασι λελεγμένην) μὲ τὸν στίχ. 6 τοῦ παραπάνω αὐτόγραφου ἐπιγράμματος τοῦ Νικηφόρου ὑπ' ἀριθμ. β' (Ἐθαγγελισταῖς τέτρασι τεθειμένους).

Κρήτης τὸν Αὐγούστο τοῦ 1289 εἶχε λάβει ἤδη «κατ' ἐπίδοσιν» τὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητρόπολης αὐτῆς καὶ γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Νικηφόρου. Καὶ ἀξίζει, μὲ τὴν ἀφορμὴ αὐτῆ, νὰ καθορίσωμε ἐδῶ ἀκριβέστερα τὶς καίριες χρονολογίες τῆς ἐκκλησιαστικῆς του σταδιοδρομίας, ἐπανορθώνοντας δυὸ σοβαρὰ σφάλματα τῶν βιογράφων του.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῆς χειροτονίας τοῦ Νικηφόρου σὲ μητροπολίτη Κρήτης, ἔπως παρατήρησε ὁ πρῶτος καὶ κυριότερος βιογράφος του Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς¹, εἶναι ἄγνωστη. Ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεύς τὸν ξέρει γιὰ πρώτη φορὰ μητροπολίτη Κρήτης μόλις τὸ 1296², δέχεται πὼς ἐκυβέρνησε τὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας³ ἀπὸ τὸ 1304⁴ ὡς τὸ 1316, καὶ τὸν βρίσκει γιὰ τελευταία φορὰ μαρτυρημένο πὼς ζῆ (ἀπὸ τὴ χρονολογημένη ἀφιέρωσή του πρὸ συνοδεύει τὸ ἐπίγραμμα γ' πρὸ παραθέσαμε παραπάνω) τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1322⁵. Οἱ Vogel - Gardthausen ἔμω:, ἀναγράφοντας στὸν κατάλογό τους ὡς βιβλιογράφου τὸ Νικηφόρο, παραθέτουν διαφορετικὰς χρονολογίας, τὶς ἀκόλουθες: «Νικηφόρος Μοσχόπουλος, μητροπολίτης Κρήτης (1282 - 1328)⁶. Τὶς δυὸ αὐτὲς ἀκραίες χρονολογίες τῆς ποιμαντορίας τοῦ Νικηφόρου Κρήτης τὶς παράλαβαν καλόπιστα⁷ ἄλλοι ἔσοι ἔγραψαν ἔπειτα γι' αὐτόν, χωρὶς νὰ ὑποφιαστοῦν βέβαια πὼς εἶναι καὶ ἀμάρτυρες καὶ ἀστήρικτες καὶ πὼς ἀφείλονται, καθὼς θὰ δοῦμε, σὲ παρανόηση καὶ σύγχυση: Πραγματικὰ, καμιὰ πηγὴ δὲ μᾶ: παραδίδει πὼς τὸ 1282 ὁ Νικηφόρος χειροτονήθηκε μητροπολίτης Κρήτης—θὰ δοῦμε μάλιστα ἀμέσως πὼς αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο—καὶ καμιὰ μαρτυρία δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸ ὅτι βρισκόταν κἀν στὴ ζωὴ μετὰ τὸ 1322. Πρὸς τὶς βρῆκαν λοιπὸν τὶς δυὸ αὐτὲς χρονολογίες οἱ Vogel - Gardthausen, ἀφοῦ μάλιστα τίποτε δὲ δείχνει πὼς ἔκαμαν εἰδικὴ ἔρευνα; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ πιστεύω πὼς μπορούμε νὰ δώσωμε τὴν ἐξῆς βέβαιη ἀπάντησιν, πρὸ ἐξηγεῖ καὶ τὴν αἰτία τῆς πλάνης των: Στὴ σχετικὴ ὑποσημείωσή τους γιὰ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο γράφουν πὼς ἦταν θεῖος τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου καὶ παραθέτουν μέσα σὲ παρένθεση (γιὰ τὸ Μανουὴλ) τὴν παραπομπή

¹ Α. Παπαδοπούλου - Κεραμεύς, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, ΒΖ 12 (1903) 215.

² Αὐτόθι, σ. 216.

³ Αὐτόθι, σ. 217 - 221.

⁴ Ὅτι ἡ χρονολογία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὴ, φαίνεται κ' ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα καὶ ἀπ' ὅσα θὰ δοῦμε παρακάτω.

⁵ Αὐτόθι, σ. 222.

⁶ M. Vogel - V. Gardthausen, δ.π., σ. 340.

⁷ Τροποποιώντας μόνο τὴν πρώτη ἐλαφρὰ ἀπὸ 1282 σὲ 1283 (βλ. παρακάτω).

«Krumbacher, Byz. Lit.² 546»¹. Ἐν ἀνοίξωμε τὸν Krumbacher σ' αὐτὴ τὴ σελίδα, πού εἶναι ἀφιερωμένη στὴ βιογραφία τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου, θὰ διαβάσωμε: «Μανουὴλ ὁ Μοσχόπουλος ἦτο ἀνεψιὸς τοῦ μητροπολίτου Κρήτης Νικηφόρου Μοσχοπούλου..... Ὡς μαθητὴς καὶ φίλος τοῦ Μαξίμου Πλανούδη ἤκμασεν ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282 - 1328)...»² κλπ. Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Krumbacher παραθέτει τὶς χρονολογίες 1282-1328 ὡς χρονολογίες τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου — ἔπως καὶ εἶναι πραγματικά— ὅχι ὡς χρονολογίες τῆς ἀκμῆς τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου καὶ πολὺ λιγότερο τῆς ποιμαντορίας τοῦ Νικηφόρου Κρήτης πού παρεκβατικὰ μόνον τὸν ἀναφέρει. Κι' ὅμως αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς χρονολογίες, παρανοώντας τὰ γραφόμενα τοῦ Krumbacher, ἀπ' ἔπου μαρτυροῦν πὼς ἀντλοῦν, τὶς πήραν οἱ Vogel - Gardthausen γιὰ χρονολογίες τῆς ποιμαντορίας τοῦ Νικηφόρου Μοσχοπούλου ὡς μητροπολίτη Κρήτης καὶ ἔτσι τὶς καθιέρωσαν! Τώρα, μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ σφάλματος πού τὶς δημιούργησε, ὀφείλομε νὰ τὶς διαγράψωμε ὀριστικὰ ἀπὸ τὴ βιογραφία τοῦ Νικηφόρου καὶ νὰ ζητήσωμε νὰ καθορίσωμε, ὅσο γίνεται, τὶς πραγματικὰς χρονολογίες.

Ἡ καλιότερη γνωστὴ σήμερα μνεΐα τοῦ Νικηφόρου ὡς μητροπολίτη Κρήτης ἀνατρέχει στὸ θέρος τοῦ 1285, ὁπότε τὸν βρῖσκομε ὑπογεγραμμένο στὸν τόμο τῆς δεύτερης συνόδου τῶν Βλαχερνῶν: «Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης τῆς περιωνύμου νήσου Κρήτης καὶ υπέρτιμος Νικηφόρος, ὀρίσας ὑπέγραψα»³. Ὁ V. Laurent, ὑπομνηματίζοντας τὴν ὑπογραφή αὐτὴ τοῦ Νικηφόρου⁴, ἔταξε γιὰ ἀρχὴ τῆς ποιμαντορίας τοῦ ὡς μητροπολίτη Κρήτης τὸ ἔτος 1283 (ἀντὶ γιὰ τὸ 1282 τῶν Vogel - Gardthausen). Τῇ δικαιολογία τῆς χρονολογίας αὐτῆς, πού δὲν τὴν ἔδωσε ἐκεῖ, μοῦ τὴν ἔδωσε στὴν πρόσφατη ἐπιστολή του, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης αὐτῆς (σελ. 232, σημ. 6): Τὴν ἀνοίξη τοῦ 1283, μετὰ τὸ ἀνέβασμα στὸν οἰκουμενικὸ θρόνον ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον Β' τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου (1283 - 1289), γεγονός πού ἐσήμανε τὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς, δηλ. τὴν ἐπιβολὴ τῶν ἀνθενωτικῶν καὶ τὸ διωγμὸ τῶν ἐνωτικῶν, ἔλοι σχεδὸν οἱ μητροπολίτες (ὀπαδοὶ τῆς ἐνωτικῆς πολιτικῆς τοῦ

¹ M. Vogel - V. Gardthausen, ε. π. σ. 340, σημ. 3.

² Karl Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur², München 1897, σ. 546=Κρουμβάχερ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Σωτηριάδου, τόμος δεύτερος, ἐν Ἀθήναις 1900, σ. 279.

³ V. Laurent, Les signataires du second synode des Blachernes (été 1285), Échos d'Orient 26 (1927) 145, ἀριθ. 12.

⁴ Ἀντόθι, σ. 145, σημ. 12.

Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και του πρώην πατριάρχη Ἰωάννη Βέκκου) ἐπαύτηκαν και ἀντικαταστάθηκαν μὲ νέους¹ ἀνάμεσα στους τελευταίους εἶναι πιθανότατο νὰ βρίσκονταν και ὁ Νικηφόρος, πού ἀποκλείεται πάντως νὰ εἶχε χειροτονηθῆ πρωτύτερα, πρὶν δηλ. ἀπὸ τὴν ἐκκαθάριση αὐτῆ τοῦ 1283, γιατί τότε δὲ θὰ διέφευγε ἀπ' αὐτήν. Γιὰ τὴν πιθανὴ χειροτονία του εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκκαθάριση, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1283, ὁ πατὴρ Laurent δὲ βρίσκει σήμερα παρὰ μιὰ μονάχα δυσκολία: πὼς ἢ πλήρωση μιᾶς ἔδρας ἀπλοῦ τιτουλάριου μητροπολίτη, ὅπως ἦταν ὁ Κρήτης, δὲν ἦταν ἐκείνη τῆ στιγμῆ ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπείγοντα θέματα. Ὅπωςδήποτε ὅμως πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς ὁ Νικηφόρος χειροτονήθηκε μητροπολίτης Κρήτης μετὰ τῆς ἀνοιξῆς τοῦ 1283 και τοῦ θέρους τοῦ 1285.

Ἐπειδὴ ἡ ἐγκατάσταση τοῦ Νικηφόρου στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη ἦταν ἀδύνατη, τοῦ παραχωρήθηκε «κατ' ἐπίδοσιν» ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄ και τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Γρηγόριο τὸν Κύπριο ἢ μητρόπολη τῆς Λακεδαιμονίας. Αὐτὸ ἔγινε ὅπωςδήποτε ἀνάμεσα στὸ καλοκαίρι τοῦ 1285, ὅποτε τῆ μητρόπολη αὐτῆ τὴν κατεῖχε ὁ ἄμεσος πιθανότατα προκάτοχός του Ἰωάννης, πού ὑπογράφει κι' αὐτὸς ὡς μητροπολίτης Λακεδαιμονίας στὸν τόμο τῆς δεύτερης συνόδου τῶν Βλαχερνῶν², και τὸν Αὐγούστο τοῦ 1289, ὅποτε ὁ Νικηφόρος ἀναφέρεται πιά, στὸ ἐπίγραμμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, «ποιμὴν Κρήτης και Σπαρτιατός». Ἔτσι τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ τοῦ χρονολογημένου Ἀμβροσιανοῦ κώδικα μᾶς δίδει τὴν εὐκαιρία νὰ διορθώσωμε και ἕνα δεύτερο σφάλμα τῶν βιογράφων τοῦ Νικηφόρου: τὴν ἐκδοχὴ πὼς τῆ μητρόπολη τῆς Λακεδαιμονίας τὴν ἔλαθε μόλις τὸ 1304.

Τὴν ἐκδοχὴ αὐτῆ τὴν ὑποστήριξε πρῶτος ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς³ και τὴν ἀκολούθησαν ἔπειτα ἔλοι σχεδὸν ὅσοι ἔγραψαν γι' αὐτόν⁴. Ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ἐπικαλέστηκε, γιὰ νὰ τὴ στηρίξει, ἕνα γράμμα πού δημοσίευσε⁵ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἀθα-

¹ Βλ. S. Petridès, Sentence synodique contre le clergé unioniste (1283), Échos d'Orient 14 (1911) 133-136.

² V. Laurent, ὁ. π., σ. 146, ἀριθ. 28.

³ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ. π., σ. 217-221.

⁴ Καὶ ὁ τελευταῖος συντάκτης τοῦ καταλόγου τῶν μητροπολιτῶν Λακεδαιμονίας δέχεται γιὰ τὸ Νικηφόρο (D. A. Zakynthinos, Le despotat grec de Morée, τόμ. 2, Athènes 1953, σ. 284) πὼς «son service en Morée se place après 1304». Πρὶν ἀπὸ τὸ Νικηφόρο γνωρίζει μόνο τὸ Θεοδόσιο (1272), πρέπει ὅμως νὰ τοποθετηθῆ (βλ. τὴν παραπάνω σημ. 2) και ὁ Ἰωάννης (1285).

⁵ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ. π., σ. 217-219. Ἀπὸ τὸν ἐκδόστη διέφυγε ὅτι λατινικὴ μετάφραση τοῦ γράμματος περιέχεται ἤδη στὸν Migne, Patrol. Graeca, τόμ. 142 (1865), σσ. 513-516 (Epist. I).

νασίου Α' πρὸς τὸ μητροπολίτη Κρήτης Νικηφόρο, «θελήσαντα ἀπελθεῖν εἰς τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ ἐκκλησίαν». Τὸ γράμμα αὐτό, ἀχρονολόγητο στὸν ὄπ' ἀριθ. 288 (olim 911), φ. 159-160, κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ἀπ' οὗ τοῦ ἐξέδωκε¹, τὸ τοποθέτησε στὴν ἀρχὴ τῆς δευτέρας πατριαρχείας τοῦ Ἀθανασίου (1303-1309) καὶ συγκεκριμένα μετὰ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1304, συσχετίζοντάς το—ἀδθαίρετα, πιστεύομε—μὲ τὴ φιλικὴ στάση τοῦ Νικηφόρου πρὸς τὸν προκατόχου καὶ ἀντίπαλο τοῦ Ἀθανασίου, τὸν πατριάρχη Ἰωάννη ΙΒ' Κοσμᾶ (1294-1303), ποῦ τὴ βρῆκε τάχα ἀφορμὴ ὁ Ἀθανάσιος γιὰ νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ τὸν διώξῃ στὴ Λακεδαιμονία². Ἀλλ' ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη πάντως χρονολόγησι αὐτῆ³, ἐκεῖνο ποῦ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι πὼς τὸ γράμμα αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται καὶ στὴν παραχώρησι τῆς μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ὅπως ἐνόμισε ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. Ἡ σωστὴ ἐρμηνεῖα ποῦ πρέπει νὰ δοθῇ σ' αὐτὸ εἶναι ἡ ἀκόλουθη⁴.

Ἡ μητρόπολη Λακεδαιμονίας εἶχε, ὅπως εἶδαμε, παραχωρηθῆ ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1289 στὸ Νικηφόρο Κρήτης, ποῦ τότε τὸν συναντοῦμε στὴν ἔδρα τοῦ (1309, 1310, 1311, 1312, 1315)⁵ καὶ τότε στὴν Κωνσταντινούπολη (1296, 1303, 1316)⁶. Ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Ἀθανασίου μαρτυρεῖται πὼς τοῦ εἶχε ἀκόμη παραχωρηθῆ «κατ' ἐπίδοσιν», γιὰ συμπλήρωσι τῶν προσόδων του, καὶ ἡ διοίκησι τῆς μητρόπολης Μηθόμνης. Εἶναι ἐξ ἄλλου γνωστὸ πὼς ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος ὁ Α' εἶχε ἀναλάβει σοβαρὸ ἀγῶνα γιὰ ν' ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα ὄλους τοὺς ἀρχιερεῖς ποῦ εἶχαν συγκεντρωθῆ σ' αὐτήν, στέλλοντάς τους πίσω στὶς ἐπαρχίες τους⁷. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ Νικηφόρος Μοσχόπουλος, καθὼς καὶ ὁ μητροπολίτης Σάρδεων. Ὁ τελευταῖος αὐτός, καθὼς μαθαίνομε ἀπὸ τὸ γράμμα, δέχτηκε νὰ ξαναγυ-

¹ Τὸ ἴδιο γράμμα περιέχεται ἀπαράλλακτο, κατὰ πληροφορίαν τοῦ πατρὸς Laurent, καὶ στὸν κώδικα Vatican. Gr. 2219, φ. 128^r - 129^v, ἀχρονολόγητο ὁμῶς καὶ ἐκεῖ.

² Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 316-317.

³ Κατὰ τὸν πατέρα Laurent, τὸ γράμμα τοῦ Ἀθανασίου πρέπει νὰ χρονολογηθῆ μετὰ τὸ 1303, πρὸς τὸ τέλος μᾶλλον (1307/08) τῆς δευτέρας πατριαρχείας τοῦ Ἀθανασίου.

⁴ Τὴν ἐρμηνεῖα αὐτῆ τὴν ὀφείλω στὸν πατέρα Laurent.

⁵ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 219-221.

⁶ Αὐτόθι, σ. 216 καὶ 221.

⁷ Βλ. γι' αὐτὸν *Podolphe Guiland*, La correspondance inédite d'Athanasie, patriarche de Constantinople (1289-1293; 1304-1309), Mélanges Charles Diehl, τόμ. Ι, Paris 1930, σ. 121-140 (κατὰ τὰ παρισινὰ χειρόγραφα 137, 1351^A καὶ Suppl. Gr. 516) καὶ N. Banescu, Le patriarche Athanase

ρίση στην έπαρχία του, αφού του παραχωρήθηκε «κατ' επίδοσιν» ή διοίκηση της μητρόπολης Μηθύμνης, που αφαιρέθηκε από το Νικηφόρο¹. Και τότε λοιπόν, για ν' αποζημιωθεί και ο Νικηφόρος και να γυρίσει κι' αυτός στην έπαρχία του, δηλ. τή Λακεδαιμονία (που άρα του είχε ήδη δοθή πρωτύτερα) δρίστηκε με βασιλικό πρόσταγμα και με το πατριαρχικό αυτό γράμμα «ός αν εκ της υποκειμένης τή μητροπόλει Μονεμβασίας επισκοπής χρυσίνους διακοσίους εκάστω ενιαντιώ τή σή προσφέρεσθαι ιερότητι»². 'Η έτήσια λοιπόν αυτή επίχορηγήση του Νικηφόρου και όχι ή παραχώρηση καμιάς μητρόπολης αποτελεί το άληθινό αντικείμενο του γράμματος. "Όσο για το όνομα της επισκοπής, από τις προσόδους της οποίας θα έπαιρνε την αποζημίωση αυτή, ενώ στον άλεξανδρινό κώδικα, άπ' όπου έχει έκδοθή το γράμμα, έχει, καθώς βλέπομε, τελείως παραλειφθή, στον κώδικα Vatic. Gr. 2219 έχει άφεθη κενό (πράμα που δείχνει πως στο πρωτότυπο κείμενο ύπήρχε κάποιον όνομα): ο έκδότης του γράμματος Α. Παπαδόπουλος - Κεραμείς υποσημείωσε αυθαίρετα ότι έδώ «νοείται ή της Λακεδαιμονίας επισκοπή». Αυτό όμως είναι άδύνατο, γιατί ή μητρόπολη Λακεδαιμονίας, που είχε, όπως είδαμε, και πριν από το Νικηφόρο, δικούς της μητροπολίτες, δέν ήταν «υποκειμένη» στη μητρόπολη Μονεμβασίας³. Πρόκειται άσφαλώς για κάποιαν από τις έπτά επισκοπές τις έξαρτημένες από τή μητρόπολη Μονεμβασίας⁴, πιθανότερα, κατά τον πατέρα Laurent, τήν επισκοπή Μαΐνης, Μεθώνης ή Κορώνης, που είχαν και σχέσεις με τήν Κρήτη. Έτσι το γράμμα αυτό του 'Αθανασίου αποδεικνύεται έντελώς άσχετο με τήν παραχώρηση στο Νικηφόρο Μοσχόπουλο της μητρόπολης Λακεδαιμονίας και έπομένως, όποια κι' αν είναι ή χρονο-

Ier et Andronic II Paléologue. État religieux, politique et social de l'empire, Bulletin de la Section Historique (Académie Roumaine), τόμ. XXIII, 1, (1942) σ. 28-56 (κατά το Βαυικανό χειρόγραφο 2219). Βλ. και το σχετικό άρθρο του R. Janin στο Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques publié sous la direction de Mgr Alfred Baudrillart, τόμ. 4 (1925), σ. 1379-1381. Πρβ. και τα άρθρα του † 'Ηλιοπόλεως Γενναδίου ('Αραμπατζόγλου) στην 'Ορθοδοξία 27 (1952) 113-120, 173-179, 28 (1953) 145-150 και στην ΕΕΒΣ 22 (1952) 227-232.

¹ «...ήν κατ' επίδοσιν έως άρι επιδόσεως λόγω κατεϊχεν ή σή ιερότης [=δ Νικηφόρος] Μεθύμων μητροπολιν, συνοδικώς αυτιώ [=στο μητροπολιτη Σάρδεων] και βασιλικώς δοθηναι και συνεβούλευσε [δ βασιλεύς 'Ανδρόνικος Β'] και πεπήρωκε...» (Α. Παπαδόπουλος - Κεραμείς, ό. π., σ. 219).

² Αυτόθι, σ. 218.

³ Βλ. D. A. Zakythinos, ό. π., σ. 281-286.

⁴ Βλ. αυτόθι, σ. 271-280.

λογία του, δὲν ἀντιστρατεύεται στὴ χρονολογία 1289 τοῦ Ἀμβροσιανοῦ κώδικα.

Ὅσο γιὰ τὸ τέλος τῆς ἐκκλησιαστικῆς σταδιοδρομίας τοῦ Νικηφόρου, εἶναι γνωστὸ πὺς μεταξὺ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1315 καὶ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1316 ἔχασε τὴ μητρόπολη τῆς Λακεδαιμονίας, ποὺ παραχωρήθηκε στὸ μητροπολίτη Παλαιῶν Πατρῶν Μιχαήλ¹. Τὴν ἀνοιξή τοῦ 1316 καὶ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1317 τὸν συναντοῦμε στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. καὶ ἐπίγραμμα β'), ὅπου ὅμως — ἀντίθετα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Α. Παπαδόπουλου - Κεραμέως² — δὲ φαίνεται νὰ ἔμεινε γιὰ πολὺν καιρὸ³, γιὰτὶ δὲ μνημονεύεται συνοδικὸς στὸν κώδικα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ποῦ κατάληξε ἐπειτα; Στὴν Παλαιστίνη; στὸ Σινᾶ; στὴν Κρήτη; Εἶδαμε πὺς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1322 ζοῦσε ἀκόμη καὶ ἐξακολούθησε ν' ἀφιερῶν ἁγιόγραφα σὲ μονᾶς (βλ. ἐπίγραμμα γ'). Πότε καὶ ποῦ πέθανε εἶναι ἄγνωστο.

2) Cod. Paris. Suppl. Gr. 1175, φ. 22^v (Ποιήματα Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ κ.ἀ., 13 αἰ, γραμμὲν ὄλα ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα Γεώργιο).

¹ Ἀνέκδοτο. Πρωτοδημοσιεύεται ἐδῶ ἀπὸ ἀντίγραφο σταλμένο ἀπὸ τὸν κ. Charles Astruc⁴, ἐπιμελητὴ τῶν χειρογράφων τῆς παρισίνης Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης:

*Κ(α)τὰ κέλευσ(ιν) ποιμένος Νικηφόρου,
Γεώργιος γέγραφεν οἰκέτης ἰάδε,
ὡς εἶχεν ἴνός ἐν σχέσει προθυμίας
εἰ δ' εἶοιν ἀνάξια ταῦτα σοῖς λόγ(ο)ις),*
5 *σὺ τὸ πρόθυμον συμμέτρει τῇ δυνάμει,
ἰσχύϊ λιπῶν ἱερῶν ὧν, προσιάττα.
<Τ>ρεῖς ὡῶζε, Τριάς, παμπαεῖ σου δυνάμει,
ἔχοντα καὶ λέγοντα σὺν γεγραφοῖσι.*

² Ἡδη οἱ Vogel - Gardthausen, δ.π., σ. 469, παρατήρησαν πὺς ὁ Γεώργιος, «οἰκέτης» τοῦ «ποιμένος Νικηφόρου», ποὺ ἀντίγραψε κατὰ τὴν ἐντολή τοῦ τελευταίου τὸ χειρόγραφο αὐτό, φαίνεται νὰ εἶναι ἰδίος μὲ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ προηγούμενου Ἀμβροσιανοῦ κώδικα (ἀριθ. 1).

¹ Α. Παπαδόπουλος - Κεραμέως, δ.π., σ. 221. D. A. Zakythinos, δ.π. σ. 286.

² Ὁ.π., σ. 221.

³ Κατὰ τὶς εἰκασίας τοῦ πατρὸς Laurent.

⁴ Τὸν ἀγαπητὸ συνάδελφο καὶ φίλο εὐχαριστῶ κι' ἀπ' ἐδῶ θερμὰ γιὰτὶ μοῦ παραχώρησε τὴ δημοσίευση τοῦ ἐπιγράμματος, καθὼς καὶ γιὰ ὅλες τὶς πληροφορίες ποῦ μοῦ ἔδωκε ἀπὸ τὸν κατάλογό του τῶν χειρογράφων τοῦ Supplément Grec, ποὺ ἐτοιμάζει γιὰ ἔκδοση.

Πραγματικά, η υπόθεση αυτή επιβεβαιώθηκε από την παραβολή της γραφής των δυο χειρογράφων, που έκαμε, κατά παράκλησή μου, ο κ. Charles Astruc. Και η φραστική σύμπτωση, άλλωστε, των δυο επιγραμμάτων ως προς τα δυο αυτά ονόματα και την ιδιότητα του καθενός (Γεώργιος οϊκέτης - Νικηφόρος ποιμὴν) είναι απόλυτη (πρβ. και τα παράλληλα οὐ ταῖς λιταῖς... - λοχύι λιτῶν...) και δὲ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τυχαία. Καὶ ὁ «ποιμὴν Νικηφόρος» λοιπὸν τοῦ ἐπιγράμματος αὐτοῦ εἶναι ὁ Μοσχόπουλος και αὐτὸς πιθανότατα τὸ συνέθεσε κι' αὐτό. Τὸ χειρόγραφο δυστυχῶς δὲν ἔχει χρονολογία, κατὰ τὴν υπεύθυνη ἄνω βεβαίωση τοῦ κ. Astruc, εἶναι τοῦ 13ου αἰῶνα. Φαίνεται πῶς ἐγράφηκε τὴν ἴδια περίπου μὲ τὸ προηγούμενο ἐποχή, ὅταν ὁ Γεώργιος ἦταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ βιβλιόφιλου ἱεράρχη.

3) Cod. Cesen. Malatest., XXVII, 2, φ. 204^{r-v} ('Ομήρου Ὀδύσσεια, γραμμὴν, κατὰ τὸ σημεῖωμα τοῦ φ. 204^r «μηνὶ ἀπριλλίῳ, ἐνδ(ικτιῶνος) θ' ἐν ἔτει „σσιθ'» [=1311]. Τὰ δυο ἐπιγράμματα αὐτόγραφα τοῦ Νικηφόρου, ὅχι ἄνω και τὸ χειρόγραφο. Τὸ πρῶτο ἐπίγραμμα στὸ τέλος τοῦ φ. 204^r, τὸ δεύτερο στὴν ἀρχὴ τοῦ φ. 204^v).

Πρωτοδημοσιεύτηκαν (μὲ πολλὰ σφάλματα) ἀπὸ τὸν *Albert Martin*, *Les manuscrits grecs de la Bibliothèque Malatestiana à Ceseua. Corrections au catalogue de J. M. Muccioli, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire publiés par l'École Française de Rome*, τόμ. 2 (1882), σ. 231. Ἐπανακθίδονται ἐδῶ σωστότερα, ἀπὸ φωτογραφία τοῦ χειρογράφου¹.

I) *† Τὴνδε πολυπλανέ(ς) Λαερτιάδα' Ὀδυσῆος
βίβλον ὁμηρεῖην Νικηφόρος ἔοχεν ὁ Κρήτης. †*

II) *Βίβλον Ὀμήροι(ο) τὴνδε πολυπλάκτιοι' Ὀδυσῆος
κλήσατ' ἀλιτ[ρό]τατος ποτ' ἐν ἀρχιερεῦσι Κρήτης.*

I 1 *Τὴνδε* cod.: *Τὴν δὲ Martiu* || *πολυπλανέος* cod.: *πολύπλανος s'* Martin || *Λαερτιάδα'* cod.: *λαερτιάδα* Martin || 2 *Νικηφόρος* cod.: *Νικήφορος* Martin.

II 1 *Ὀμήροι(ο)* cod.: *Ὀμηροῖη* Martin || *πολυπλάκτιοι'* cod.: *Πολυπλόκτιοι'* Martin || 2 *κλήσατ' ἀλιτ[ρό]τατος* legi et supplevi: *Κτήσα ἀριστότατος (!)* Martin.

Ὅυτε ὁ πρῶτος ἐκδότης Martin, ὄυτε οἱ *Vogel - Gardthausen*, πὸν παραλαμβάνοντας ἀπ' αὐτὸν καταχώρισαν στὸν κατάλογό τους (σ. 340) λῆμμα «Νικηφόρος ἀριστότατος [sic!] ποτ' ἐν ἀρχιερεῦσι Κρήτης 1311, April, besass, schrieb (?): Cesena, Bibl. Malatestiana 27, 11 [γράφε:

¹ Βλ. πίνακα 4. Τὸ μικροφίλμ τὸ ὄφειλω στὸ Institut de Recherche et d'Histoire des Textes τοῦ Παρισιοῦ. Εὐχαριστῶ θερμὰ γι' αὐτὸ τὴ διευθύντρια τοῦ Ἰνστιτούτου αὐτοῦ Melle J. Vielliard, καθὼς και τὸ φίλο ἀδελφὸ Marcel Richard, πὸν μὲ ἐνεθάρρυνε στὴ δημοσίευση τῶν δυο αὐτῶν ἐπιγραμμάτων.

27, II] Odyssee)» δὲ συσχέτισαν τὸν κτήτορα τοῦ κώδικα Νικηφόρο Κρήτης πρὸς τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο.

4) Cod. Athon. Lavr. 451 (olim Δ 75), φ. 292^v (Ἰωάννου Χρυσοστόμου Ὁμιλίαι. Τὸ χειρόγραφο γραμμμένο «χειρὶ Ἰωάννου μοναχοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀμαρτωλοῦ.....κατὰ τὴν ς' τοῦ ἐνεσιῶτος Σεπτεμβρίου μηνὸς Ἰνδ(ικτιῶνος) ιε' ἔτους ,ςυηέ'» [=986]. Τὸ μονόστιχο τοῦ Νικηφόρου, αὐτόγραφο, ἀλλὰ ἀχρονολόγητο, εἶναι γραμμμένο στὴ μέση τῆς δεύτερης στήλης τοῦ τελευταίου φύλλου τοῦ κώδικα (292^v), κάτω ἀπὸ τὸ παραπάνω χρονολογικὸ σημεῖωμα τοῦ ἀντιγραφέα καὶ ἀπὸ δυὸ δίστιχα ἐπιγράμματα στὸ Χρυσόστομο, γραμμένα ἀπὸ παλαιότερο χέρι).

Πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τοὺς Σπυρ. Λαυριώτη - Σωφρ. Εὐστρατιάδη, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὀρει), Paris 1925 (Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Β' καὶ Γ'), σ. 68, ἀριθ. 451 (σὰν τρίτος στίχος τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ δυὸ παλαιότερα δίστιχα ἐπιγράμματα ποὺ προτάσσονται στὸ ἴδιο φύλλο). Φωτοτυπικὴ ἀπεικόνιση τοῦ φύλλου αὐτοῦ τοῦ κώδικα ὑπάρχει στὰ Monumenta Palaeographica vetera. First series. Dated Greek Minuscule Manuscripts to the year 1200, edited by Kirsopp Lake and Silva Lake, III. Manuscripts in the monasteries of Mount Athos and in Milan, Boston 1935, pl. 161 (ms. 91).

† Νικηφόρου μέμνησο, π(ά)τερ, τοῦ Κρήτης †

Κρήτης cod.: Κρητὸς Eustratiades

Φαίνεται ἔτι ὁ Νικηφόρος, ἔταν ἀπόκτησε τὸν παλαιὸ καὶ ὠραῖο αὐτὸ κώδικα, ἔγραψε τὸ παραπάνω μονόστιχο στὸ κενὸ μέρος τοῦ τελευταίου φύλλου, με τὴν πρόθεση νὰ προσαρμόσῃ τὸ νόημά του με τὰ ἐξῆς δυὸ δίστιχα¹ ποὺ ὑπῆρχαν παλαιότερα γραμμένα ἀπὸ πάνω:

† Νοημά(ων) ἄβυσσε, πηγὴ χαρίτων,
Ψυχὴν, φρένα, νοῦν, καθαρὰ δεῖξον, π(ά)τερ †

† Σοφοί, σιγᾶτε, τῶν κάτω λογογράφοι,
Χρυσοστόμου θέοντος ἐν λόγοις ἄγαν.

Οἱ ἐκδότες τοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς Μεγίστης Λαύρας δὲ συσχέτισαν τὸ Νικηφόρο Κρήτης τοῦ μονόστιχου με τὸ Μοσχόπουλο. Ἀπὸ τὸ μονόστιχό του αὐτὸ φαίνεται πῶς ὁ Νικηφόρος ὑπῆρξε καὶ ὁ

¹ Δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν πρ. Λ(εοντοπόλεως) Σ(ωφρόνιο Εὐστρατιάδη), Ἀγιορειτικῶν κωδίκων σημειώματα. Α) Τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 1 (1917) 381. Τὸ πρῶτο (με σφαλματα ἁμῶς καὶ συμπεφυρμένο με τὸ μονόστιχο τοῦ Νικηφόρου) καὶ ἀπὸ τοὺς Σπ. Λαυριώτη - Σωφρ. Εὐστρατιάδη, δ.π., σ. 68.

τελευταίος κτήτορας του κώδικα. Μήπως αυτός τὸν ἐχάρισε στὴ μονή; Δὲν τὸ ξέρομε, γιατί ἀφιέρωση καμιά στὸν κώδικα δὲν ὑπάρχει. Τὸ μόνο ποὺ ξέρομε εἶναι ὅτι ὁ Νικηφόρος ἐχάρισε στὴν ἴδια μονὴ ἕναν ἄλλον κώδικα, τὸν ὑπ' ἀριθ. 422 (Δ 46), ποὺ ἔχει ὅμως δυὸ ἀφιερώσεις δικές του (στὰ φ. 4 καὶ 326)¹. ἀπ' αὐτὲς παραθέτομε ἐδῶ τὴν τελευταία, γιατί μᾶς παρέχει τὰ ὀνόματα τῶν γονέων τοῦ Νικηφόρου, ποὺ ἔμειναν ἀπαρτῆρητα ἀπὸ ἑσους ἔγραψαν γι' αὐτόν:

« Ἀφιερῶθῃ τὸ παρὸν βιβλίον τῇ περιωνύμῳ Λαύρᾳ τοῦ δούλου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου, τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ, παρ' ἐμοῦ ἱαπεινοῦ μητροπολίτου Κρήτης Νικηφόρου καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὐχεσθε ὑπὲρ ἡμῶν καὶ τῶν γονέων ἡμῶν Ἀλεξίου καὶ Ζωῆς ».

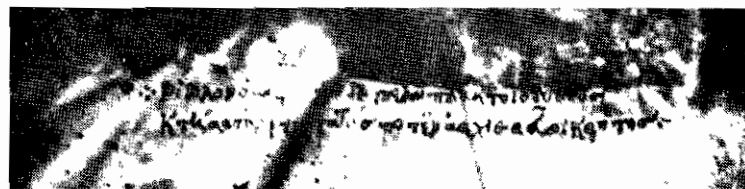
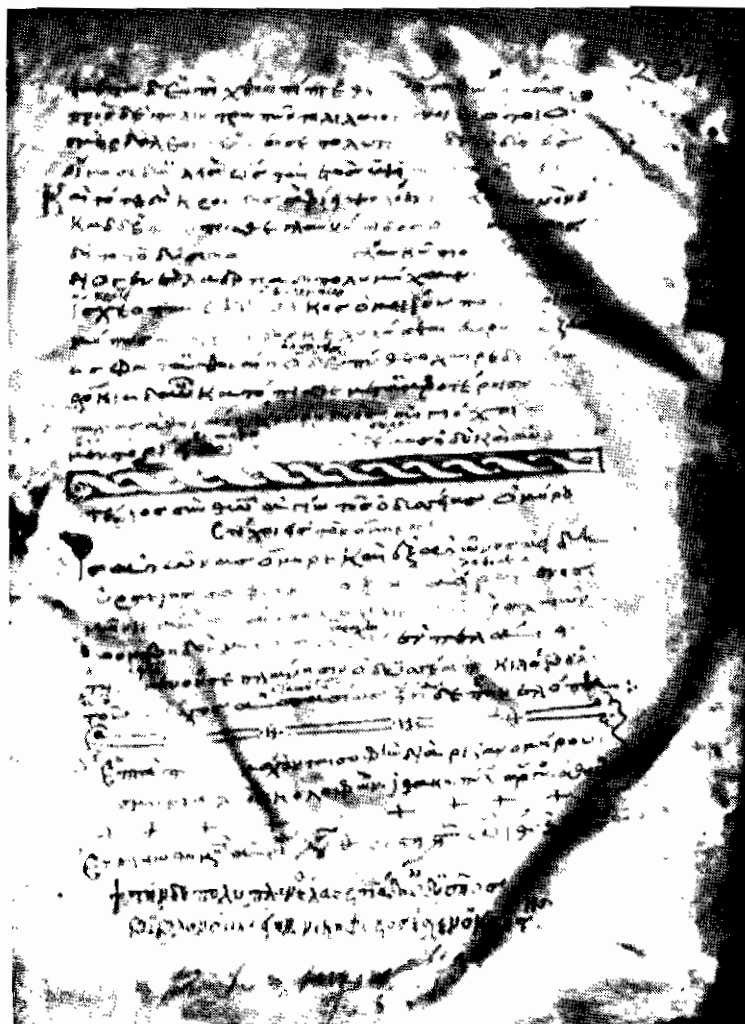
Τὰ παραπάνω ἐπιγράμματα τοῦ Νικηφόρου Μοσχόπουλου, γραμμένα σὲ κώδικες ποὺ ἀντίγραψε, ἀπόκτησε ἢ καὶ ἀφιέρωσε, δὲ θὰ εἶναι ἀσφαλῶς τὰ μόνα ποὺ μᾶς ἐσώθηκαν. Ἡ ἔρευνα ἐνδέχεται νὰ ἀνακαλύψῃ καὶ ἄλλα. Εἶναι ὅμως κι' αὐτὰ ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς δείξουν τὴν πρὸ ἐνδιαφέρουσα ἴσως πλευρὰ τῆς προσωπικότητάς του, τὴ μεγάλη του ἀγάπη γιὰ τὰ σοφὰ κείμενα καὶ τὰ ὄρατα χειρόγραφα, καὶ γιὰ νὰ μᾶς δώσουν μιὰν ἰδέα γιὰ τοὺς πολύτιμους θησαυροὺς ποὺ θὰ περιλάμβανε ἢ βιβλιοθήκη του. Καὶ μποροῦμε ἀκόμη νὰ θεωρήσωμε πολὺ πιθανὸ πὼς ἡ βιβλιοθήκη αὐτὴ βοήθησε τὸν ἀνιψιὸ καὶ ἴσως καὶ κληρονόμο τοῦ Νικηφόρου Κρήτης, τὸ Μανουὴλ Μοσχόπουλο², γιὰ νὰ γίνῃ ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸ ὀνομαστοὺς γραμματικούς καὶ φιλόλογους τοῦ Βυζαντίου.

¹ Ἀθήνα, Αὐγούστος - Ὀκτώβριος 1956

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

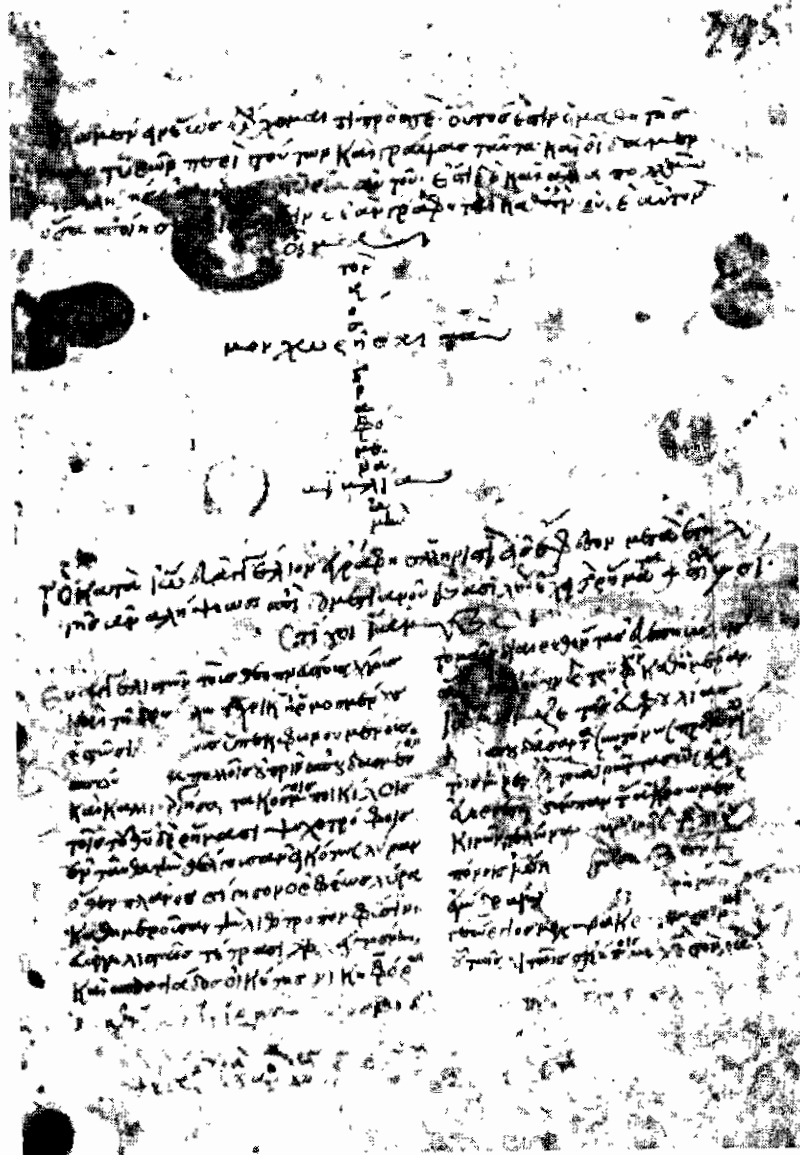
¹ Δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν πρ. *Δ(εοντοπόλεως) Σ(ωφορόνιο Εὐδοκριαδῆ)*, δ.π., σ. 379. Πρβ. καὶ *Σπ. Λαυριώτου - Σ. Εὐδοκριαδῆ*, δ.π., σ. 58.

² Γιὰ τὸ Μανουὴλ Μοσχόπουλο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν *K. Krumbacher*, δ.π., σ. 546-548 (§ 224) (= *Κρονμβάχερ - Σωτηριάδου*, δ.π., τόμ. 2, σ. 279-284), βλ. *Maximil. Treu*, *Maximi monachi Planudis epistulae*, Breslau 1890, σ. 208-212. *Lionello Levi*, *Cinque lettere inedite di Emmanuele Moscopulo* (Cod. Marc. cl. XI. 15), *Studi Italiani di Filologia Classica*, vol. 10 (1902), σ. 55-72. *A. Turyn*, *The Manuscript tradition of the tragedies of Aeschylus*, New-York 1943, σ. 104, σημ. 89. *Τοῦ Ἰδίου*, *The Sophocles recension of Manuel Moschopoulos*, *Transactions of the American Philological Association*, vol. LXXX (1949) 94-173. *Robert Aubretton*, *Démétrius Trielinus et les recensions médiévales de Sophocle*, Paris 1949, σ. 17-18. *I. Ševčenko*, *The imprisonment of Manuel Moschopoulos in the year 1305 or 1306*, *Speculum* 27 (1952) 133-157 κ.κ.

Κώδ. Cosena, Bibl. Malatestiana, ἀριθ. XXVII, 2 (ἔν. 1311, Ὅμηρον Ὀδύσσεια), φ. 201^α καὶ 201^β, μετὰ ἀντιγράφα ἐπιγράμματα (βλ. ἀριθ. 3, σ. 241) τοῦ Νικηφόρου Κοΐτης τοῦ Μεσοχοινοῦ.

Κώδ. Ambros. Z 31 sup (f. 1289, Τετραβάχαιο, γραμμένο από το Γεώργιο, «οικόκτη» του Νικηφόρου Κοΐτης), σ. 295 τ, με το ελίγραμμα και τη χρονολογία (βλ. αριθ. 1, σ. 237).